

Borsa Gedeon: Andreas Hess

A magyar könyv- és nyomdászattörténet-írás és -kutatás doyenje, a szakterületen nemzetközileg is roppant előkelő helyen számon tartott Borsa Gedeon 2013. október 10-én töltötte be 90. életévét. A kerek évforduló tiszteletére jelentette meg az Argumentum Kiadó *A Magyar Könyvszemle és a MOKKA-R Egyesület füzetei* című sorozatban Andreas Hessről írt monográfiáját, amely munkát egyébként a szerző – alighanem indokolatlanul – nem tekinti a kérdés részletes, alapos feldolgozásának, csupán „műhelyforgácsnak”. A kötet közreadásának a szerző jubileumán túl oka volt még (de kell-e minden áron indokot keresni egy alapvető tudományos munka megjelentetéséhez?) az első hazai nyomda működésének évfordulója is, hiszen a Hess által alapított budai officinában 540 éve, 1473. június 5-én látott napvilágot a *Chronica Hungarorum*.

Borsa Gedeon közel hat évtizede kutatja a régi nyomtatványokat, az e sorok írója által ismert legkorábbi írásai 1954-ben és 1955-ben jelentek meg a *Magyar Nyelv, A Könyv*, illetve a *Magyar Könyvszemle* hasábjain (*Egy 1500 körüli latin–magyar szójegyzék*. = *Magyar Nyelv*, 1954. 201–202. p., *Az első magyar nyomtatott krónikák. A Budai és a Thuróczy krónika*. = *A Könyv*, 1955. 3. sz. 117–120. p., *Ismeretlen Manlius-naptár*. = *Magyar Könyvszemle*, 1955. 1–2. sz. 114–118. p., *Adalékok a középkori budai könyvkereskedők történetéhez*. = *Magyar Könyvszemle*, 1955. 4. sz. 296–298. p.). Ezek a korai tanulmányok már kijelölték azokat a kutatási területeket, amelyekkel szerzőjük a későbbi évtizedekben is foglalkozott és foglalkozik ma is. Vizsgálódásai középpontjában a magyar könyv- és nyomdászattörténet feltárása állt, de a hazai publikációk mellett már az 1950-es években jelentek meg írásai külhoni szaklapokban, jelezve, hogy kutatásait kiterjesztette a régi nyomtatott könyv európai históriájára is, illetve a hazai eredmények külhoni megismertetését is alapvető feladatának tekintette.

„*Könyvtörténeti és ezen belül nyomdatörténeti érdeklődésem a magyar vonatkozásokra a 18. század, míg az összes többi ország esetében a 16. század végéig terjed*” – nyilatkozta Németh S. Katalinnak egy vele készített interjújában. (...nem 8, hanem 24 óras könyvtáros akartam lenni. *Beszélgetés Borsa Gedeonnal*. = *Könyvtáros*, 1983. 11. sz. 649–655. p., az idézet: 654. p.) Tanulmányainak, kutatási beszámolóinak gyűjteménye négy kötetben látott napvilágot az Országos Széchényi Könyvtár kiadásában 1996 és 2000 között *Könyvtörténeti írások* összefoglaló címmel. (Az első kötet ismertetése: *Könyv, Könyvtár, Könyvtáros* 1997. 8. sz. 30–33. p.) A négy tomusban összegyűjtött közel kétszáz írás egyébként nem tartalmazza Borsa Gedeon összes publikációját, hiszen kimaradtak a kötetekből az önállóan megjelent monográfiák, az ismertetések, a kisebb írások és értelemszerűen a 2000 után írott közlemények. És természetesen nem találhatók meg a *Könyvtörténeti írásokban* a szerkesztésében közreadott bibliográfiák és egyéb segédletek, amelyek pedig életművének meghatározó, alapvető részeit képezik. Úgy is fogalmazhatunk, hogy hazai vonatko-

zású tanulmányai és forrásközlései a magyarországi könyvnyomtatás retrospektív bibliográfiájának feltáró munkálatai során keletkeztek, mintegy azokhoz készült műhelytanulmányok. Borsa Gedeon életműve és személye elválaszthatatlanul összefonódott a *Régi Magyarországi Nyomtatványokkal*, ő a bibliográfia koncepciójának kidolgozója, a munkálatokat végző munkacsoport megszervezője, a vállalkozás megindítója és a kötetek közreadásában intenzív közreműködést is vállalt. Még 1961-ben kapott megbízást a Szabó Károly-féle *RMK* átdolgozott, korszerűsített változatának, az *RMNy* néven emlegetett bibliográfia, a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* körüli munkálatok összefogására. A vállalkozásból eddig négy kötet jelent meg (a köteteket ismertette lapunk is: *Könyvtáros*, 1971. 8. sz. 500–502. p., uo., 1983. 11. sz. 688–689. p., *Könyv, Könyvtár, Könyvtáros*, 2001. 8. sz. 56–60. p., uo. 2012. 10. sz. 55–60. p.). Az *RMNy* mellett nemzetközi szempontból is kiemelkedő jelentőségű az általa összeállított *Clavis Typographorum Librariorumque Italiae 1465–1600* két kötet (Bp., Akadémiai Kiadó, 1980). A *Clavis* (= Kulcs) az Itáliában 1601 előtt tevékenykedő nyomdászok és kiadók működésére vonatkozó alapvető adatokat tartalmazza, több szempont szerint rendszerezve az anyagot. A mintaszerű összeállítás nélkülözhetetlen segédlet az itáliai könyv- és nyomdászattörténettel foglalkozók számára, és méltán aratott komoly nemzetközi tudományos elismerést.

Borsa Gedeon nemcsak páratlan erudíciójú tudós, kiváló szervezői adottságokkal rendelkező iskolateremtő mester, de szerencsés kezű és szemű kutató is. Számos alapvető felfedezés fűződik nevéhez, több, évtizedek, évszázadok óta lappangó nyomtatványt talált meg különféle, többnyire külföldi könyvtárakban. Kiemelkedik ezek sorából Huszár Gál 1560–1561-ben nyomtatott énekeskönyvének szerencsés és anekdotikus körülmények közötti megtalálása a stuttgarti könyvtárban, 1975-ben. Persze a szerencse ahhoz a kutatóhoz szegődik, aki megteremti a találgatás feltételeit Fortunával, ehhez pedig intuíció, kiváló szakmai felkészültség, munkaszeretet és szívós kitartás szükséges, vagyis a Borsa Gedeon tudományos működését meghatározó tulajdonságok.

Borsa Gedeon a régi nyomtatványok vizsgálatánál a szakirodalom és saját kutatói tapasztalatai alapján alakította ki hallatlanul aprólékos, minden részletre kiterjedő elemzési metódusát. Elviekben a könyv- és nyomdászattörténet kutatója számára három forráscsoport áll rendelkezésre: levéltári források, maguk a könyvek és az analógia, vagyis a korabeli nyomdák működésére vonatkozó megfigyelések. A valóságban – főleg a legkorábbi hazai nyomtatványok esetében – ez a három forráscsoport kettőre szűkül, levéltári adatok gyakorlatilag nem állnak rendelkezésre. Sőt, az analógia módszerét is csak korlátozott mértékben használhatja a kutató, hiszen a külföldihez képest merőben más politikai, társadalmi, kulturális és gazdasági körülmények között működtek a hazai officinák, ezért csak óvatosan lehet alkalmazni a külföldi – elsősorban persze nyugati – nyomdák történetéből leszármazott adatokat.

Így voltaképpen maguk a nyomtatványok képezik a hazai kutató számára az alapvető és szinte az egyetlen forráscsoportot, a fennmaradt teljes vagy töredékes kiadványokból kell szinte mindent kikövetkeztetnie a könyv- és nyomdászattörténettel foglalkozónak. Az évtizedek során a régi nyomtatványok kutatásánál számos új eljárás, módszer alakult ki, ezeknek köszönhetően a könyvnyomtatás kezdeteit vizsgáló szakemberek hallatlan aprólékos elemzéseknek vetik alá a fennmaradt monumentumokat. Ha teljes példány meghatározásáról van szó és a nyomtatványon ta-

lálhatók impresszum adatok, kétségtelenül nagy segítséget jelentenek a kutatónak, de a valóságban nagyon nagy a száma azoknak a könyveknek és a véletlenül fennmaradt, többnyire kötéstáblákból előkerült töredékeknek, amelyekről csak hosszas vizsgálódás után lehet kideríteni a megjelenés helyét, idejét, a nyomdász és a kiadvány megszületésében közreműködő más személyek nevét. Ezért a régi nyomtatványokkal való foglalkozás valódi interdiszciplináris felkészültséget igényel a kutatótól, és azt a képességet, hogy a legkülönbözőbb részadatokat képes legyen szintetizálni. Szinte önálló szakterületté vált a papírkutatás; a kézzel merített papír vízjeleiből lehet aprólékos vizsgálatokból a megjelenés szóba jöhető helyére és idejére következtetni. A betűvizsgálat talán a legfontosabb eljárás a régi nyomtatványok kutatásánál; a betűk összehasonlító elemzése során a gyakorlott szakember jó határfokkal képes kideríteni a kiadványt előállító nyomdaműhelyt. Önállóan kell vizsgálni az esetleges illusztrációkat, és ha korabeli kötésben maradt fenn a nyomtatvány, a kötést is. Fontos adatokat szolgáltathatnak a kiadványok születéséről az esetleges possessori bejegyzések és a fennmaradt példányok egybevetéséből leszűrhető megállapítások. A sokféle részadat elemzéséből állít fel hipotéziseket a történész, nem feledve a szükséges forráskritikát, és figyelembe véve az „*unus testis nullus testis*”, az „egy tanú – nem tanú” klasszikus alapelvét, vagyis csak akkor jelent ki valamit, ha a különböző forrásokból nyert adatok, tények egymást valószínűsítik, megerősítik.

Ezeknek a módszereknek fölényes tudásról és óriási felkészültségről tanúskodó használata nagyszerűen figyelhető meg Borsa Gedeon most napvilágot kötetében. A szerző a magyarországi ősnymdászattal – láttuk – kutatói pályája kezdeteitől foglalkozott. Alapvető és sok új adalékot tartalmazó tanulmányt publikált 1973-ban a *Magyar Könyvszemlében* (*A budai Hess-nyomda új megvilágításban*), majd az 1980-as évek végén, az 1990-es évek elején terjedelmes, ugyancsak a *Magyar Könyvszemlében* közölt tanulmányorozatban tért vissza a témához. A most megjelent kötet nem a korábban publikált dolgozatok egyszerű újraközlése. Egységes művé szerkesztette a szöveget, és számos helyen módosította, árnyalta korábbi megállapításait, illetve kiegészítette a 2008-ig napvilágot látott kutatási eredményekkel. Minden szempontból egységes mű született, olyan, amely nemcsak a Hess-kérdés mélyebb, pontosabb megismerését segíti elő, de kezdő könyv- és nyomdászattörténeszeknek egyfajta módszertani bevezetőül, mintegy tankönyvül is szolgálhat a kutatási metódusok megismeréséhez.

Hess működéséről ilyen terjedelemben és ennyi új ismeretet közölve utoljára Fitz József, Borsa Gedeon mestere publikált 1932-ben *Hess András, a budai ősnymdász* címmel megjelent kötetében. Fitz a munkában egyrészt összegezte az előtte járó kutatók, mindenekelőtt Fraknoi Vilmos megállapításait, másrészt számos vonatkozásban alapvető kérdéseket tisztázott. Fitz a *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*, az ősnymtatványok egyetemes bibliográfiájának magyarországi munkatársaként az akkoriban megismert összehasonlító betűelemzés alapján tisztázta Hess betűinek kapcsolatát a római Lauer-nyomda által használt betűkkel, és fontos megállapításokat tett a *Confessionale*-kötet esetleges magyarországi származásáról, vagyis a második magyarországi ősnymda – létezését az 1950-es évek végén Soltész Zoltánné bizonyította be – egyik kiadványáról. Borsa Gedeon felhasználta az előtte járók megállapításait, ugyanakkor számos esetben korrigálta, helyesbítette véleményüket, téziseiket.

Hess műhelyében a mai ismeretek szerint két kiadvány látott napvilágot, a *Chronica Hungarorum* mellett egy kolligátum. Első egysége Basilius Magnus (Nagy Szent Vazul) IV. századi egyházatyja eredetileg görögül írt műve, amelyet az itáliai humanista, Leonardo Bruni fordított latinra a XV. században *De legendis poetis* címmel, a másik pedig Xenophon ókori görög szerző *Apologia Socratis* (Socrates védekezése) című írásának latin fordítása volt. Jelenleg a *Chronica* tíz példánya ismert, a Basilius-Xenophon kötetből viszont csak kettő maradt fenn. Borsa a fennmaradt példányokat alaposan megvizsgálta, és megállapította, hogy az egyes példányok szövege számos helyen eltér egymástól, vagyis Hess a szedés során változtatott a szövegen.

Borsa Gedeon hallatlanul izgalmasan bizonyítja be, hogy a budai ősnymász a *Chronica Hungarorum* már kinyomtatott ajánlását utólag eltávolította, és új szöveggel, immár Kárai Lászlónak szólóan jelentette meg. A nyomda alapításának kezdeményezője Vitéz János volt, a Rómába diplomáciai megbízatással utazó Kárai az ő kezdeményezésére hívta Budára a nyomdászt, azonban az érsek belekeveredése a Mátyás király elleni összeesküvésbe, majd 1472-ben bekövetkezett halála arra kényszerítették Hess-t, hogy a már elkészült és Vitéznek szóló ajánlást kicserélje. Talán Vitéz politikai bukása, illetve halála okozta a budai nyomda kudarcát, amiben persze közrejátszott a magasan képzett hazai értelmiség alacsony száma is.

Milyen benyomás alakul ki az olvasóban az első magyarországi nyomda működéséről? Alapvetően eltér a Borsa által felvázolt kép a korábbi szakirodalométól, elsősorban Fitz Józsefétől. Míg Fitz monográfiájában egy nagy teljesítményű, több sajtóval dolgozó, 13 főt foglalkoztató officinát sugallt, a Borsa által kikövetkeztetett egy sokkal szerényebb kis műhelyt történetét láttatja. Megalapozott és részletesen dokumentált feltevése szerint az első hazai műhelyben mindössze egyetlen kisméretű sajtó működött, és az összes érdemi munkát Hess egyedül végezte. Ahogyan a szerző összefoglalóan megállapítja: „*Bizonyos, hogy a most kifejtett gondolatok végén nem egy improvizáció, hanem egy minden szempontból a lehető legszerényebb kis műhely*” (207. p.). Borsa Gedeon szerényen munkahipotézisnek nevezi vizsgálódásai végkövetkeztetéseit, amelyek mindaddig segíthetik a további vizsgálódást, amíg egy vagy több nyomós bizonyíték fel nem merül, amelyek az így kialakult kép módosítását teszik szükségessé. Mivel újabb források előkerülése valószínűtlen, elméletileg a kutatási módszerek további finomodásától várható esetleg újabb megállapítások és azokból a mostanitól eltérő következtetések levonása. Amíg ez nem következik be, az állítható teljes bizonyossággal, hogy Borsa Gedeon Hess Andrásról írott munkája a kérdés alapvető és megkerülhetetlen összefoglalása lesz a jelenben és a belátható jövőben. A recenzens azzal az óhajával – és reményei szerint a *3K* valamennyi olvasójának kívánságával – zárja az ismertetést, hogy még sok ilyen „műhelyforgácsot” kívánjon a szerzőnek.

Isten éltesse a 90 éves Borsa Gedeont még hosszú ideig!

(Borsa Gedeon: Andreas Hess. Budapest, Argumentum Kiadó, 2013. 221 p. /A Magyar Könyvszemle és a Mokka-R Egyesület füzetek 6./)

Pogány György